

Norsk språk og språkhistorie

Sverre Stausland Johnsen

Universitetet i Oslo

stausland.johnsen@gmail.com

Kurs i norsk språk, kultur og samfunn

Lysebu

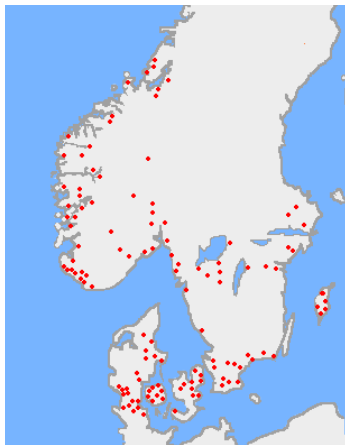
18. februar, 2020

Frå felles språk til ulike språk

- Ein gong i historia tala me same språket i Noreg og Danmark.
- Gradvis har talespråka i dei to landa utvikla seg i ulike retningar.
- Me skal sjå nærare på kva slags endringar som har drive dei to talespråka frå kvarandre.
- Sjølv om nordmenn og danskar kan ha vanskar med å forstå kvarandre, kan me relativt lett lesa båe skriftspråka.
- Kvifor liknar norsk og dansk skriftspråk so mykje på kvarandre, og kvifor har me *to* skriftspråk i Noreg?

Urnordisk

- Det felles språket i Skandinavia i perioden 0–750 vert kalla «urnordisk».
- Dette språket kjenner me fyrst og fremst frå *runeinnskrifter*.

- Innskrift frå ca. 400 i Noreg (Tune i Østfold):

Ek WiwaR [...] worhtō r[ūnō]R

«Eg, Vi, gjorde runer»

- Innskrift frå ca. 400 i Danmark (Gallehus i Sønderjylland):

Ek Hlewagastir [...] horna tawidō

«Eg, Legjest, laga hornet»

- Det er ikkje mogeleg å sjå her at den eine innskrifta er norsk og den andre dansk.

Urnordiske dialektskilnader

- Nokre småe dialektskilnader har det vore i urnordisk tid.
- Norsk har ord på *-u* der dansk har *-o*:

Norsk *bu, ku, bru, tru*.

Dansk *bo, ko, bro, tro*.

- A-omlyd: **hurna > horna*.
- Det er meir a-omlyd i norsk enn i dansk:

Norsk *bod, skot, golv, kol, boge*.

Dansk *bud, skud, gulv, kul, bue*.

Urnordiske dialektskilnader

- Assimilasjon $*NT > TT$: $*nt$, $*nk$, $*mp > tt$, kk , pp .
- $*drinkan > drikke$.
- Det er meir assimilasjon av $*NT$ i norsk enn i dansk:

Norsk *vetter*, *søkka*, *sopp*.

Dansk *vinter*, *synke*, *svamp*.

Dansk skil seg ut fyrst

- Det er fyrst og fremst danske innovasjonar som gjer at einskaperen mellom norsk og dansk vert broten.
- Det norske språket held mykje oftare på den gamle uttalen.

Dansk skil seg ut fyrst

- Den fyrste danske runeinnskrifta som ikkje kunne ha vore norsk, er frå 900-talet (Randbøl i Sydjylland):

Tūfi bryti rēsþi stēn þannsi

«Tue bryde rejste denne sten»

- Kvifor kunne ikkje denne innskrifta ha vore norsk?
- Innskrifta har monoftongering av *ei* til *ē* – det hender ikkje i norsk.
- Gamaldansk *rēsþi stēn* = gamalnorsk *reisþi stein*.

Dansk monoftongering

- I dansk vert dei gamle diftongane *ei*, *au*, *øy* monoftongerte til *ē*, *ō*, *ø*.

Norsk *bein*, *laus*, *høyra*.

Dansk *ben*, *løs*, *høre*.

Fleire danske nyvinningar

- Frå 1100-talet vert dei trykksvake vokalane *i*, *u*, *a* veikte til *ə*.
- Norsk *gjester*, *flugor*, *bakkar*.

Dansk *gæster*, *fluer*, *bakker*.

Fleire danske nyvinningar

- Òg på 1100-talet byrjar den sokallla «klusilsvækkelse», der *p*, *t*, *k* vert veikte til *b*, *d*, *g* etter vokal.
- Norsk *tapa*, *mata*, *baka*.

Dansk *tabe*, *made*, *bage*.

Frå gamalnorsk til nynorsk

- Frå 1300-talet av byrjar norsk å endra seg i ei anna retning enn dansk.
- Her skal me sjå på nokre sentrale endringar i norsk som skil seg frå dansk.

- I norsk fell *-n* i enden av ordet bort.
- Det gjer at hokjønnsord og hokjønnsformer endar med vokal på norsk:

Konan, hon er komin > Kona, ho er komi.

- Dansk: *Konen, hun er kommen.*

- I norsk har dei gamle vokalane *ó* og *ú* endra uttale.
- *sót* /so:t/ > /su:t/
hús /hu:s/ > /hʊ:s/
- Dansk held på den opphavlege uttalen.

- I norsk har desse to kategoriane ulikt tonelag:
 1. Gamle einstavingsord og bunden form av einstavingsord.
 2. Gamle tostavingsord.
- *bótr* > /¹bø:tər/.
- *bótir* > /²bø:tər/.
- I dansk vert både orda, *bøder*, uttala likt.
- *leik-inn* > /¹læiçən/.
- *leikinn* > /²læiçən/.

Palatalisering 1

- Dei velare konsonantane *k* og *g* vert «palataliserte» til [ç] og [j] framfor fremre vokalar (*i*, *y*, *e*, *ø*, *æ*, *ei*, *øy*).

- *kenna* > *kjenna* [çenna].

gest > *gjest* [jest].

- Palataliseringa vert skriven med <j> framfor *e*, *ø*, *æ*, men ikkje elles.

kinn [çinn], *kyrkja* [çyrçɑ], *keiva* [çæiva], *køyra* [çøyra].

gift [jift], *gylla* [jylla], *geit* [jæit], *gøyma* [jøyma].

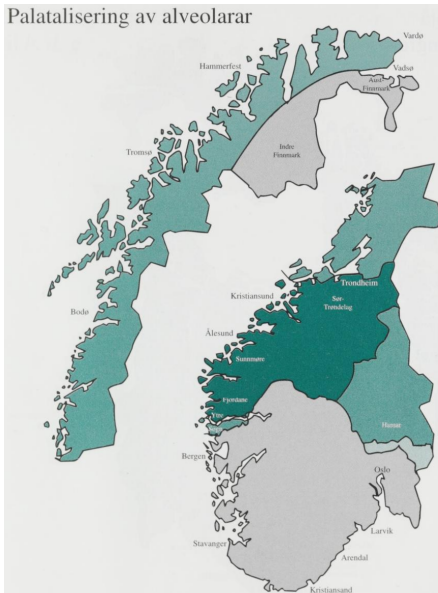
- Dei gamle lange alveolare konsonantane *nn*, *ll*, *dd* og *tt* vert palataliserte til [ɲɲ], [ʎʎ], [ʝʝ], [cc]:
- *mann* > [maɲɲ]

full > [fʊʎʎ]

rædd > [reʝʝ]

hvítt > [kvicc]

Palatalisering 2

«Tjukk l»

- Gamalnorsk /rð/ og /l/ vert til «tjukk l» [ɾ] i austnorsk.
- *garð* > [ga:ɾ]
borð > [bu:ɾ]
- *blá* > [bɾo:]
sól > [su:ɾ]

«Tjukk l»

Retroflektering

- Dei same dialektene som har «tjukk l», har òg *retroflektering*.
- I desse dialektene vert [r] og [ɾ] + /t d n s l/ til ein *retrofleks* [t d ɳ s ʎ].
- *stor* – *stort* = [stu:r] – [stu:t]
- *gul* – *gult* = [gʊ:ɾ] – [gʊ:t]
- *bar* – *baren* = [ba:r] – [ba:ɳ]
- *fjord* – *fjorden* = [fju:ɾ] – [fju:ɳ]

Utviklinga av *hv-*

- Opphavleg *hv-* vert i nesten all norsk til *kv-*:

hvít > *kvit*.

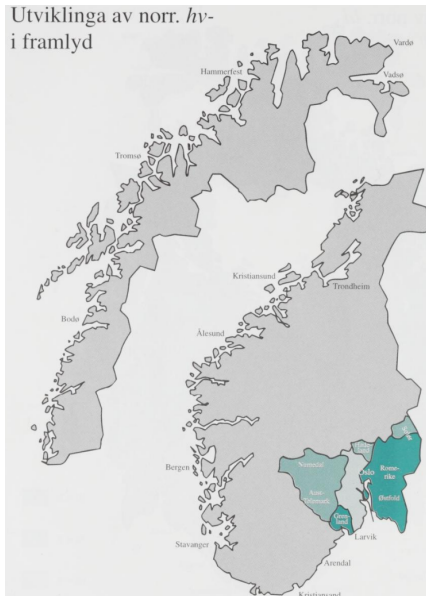
- Berre heilt i søraust (kring Oslo) finn me *v-* (som i dansk):

hvít > *vit*.

- Mellom områda med *kv-* og *v-* har me *gv-*:

hvít > *gvit*.

Utviklinga av *hv-*

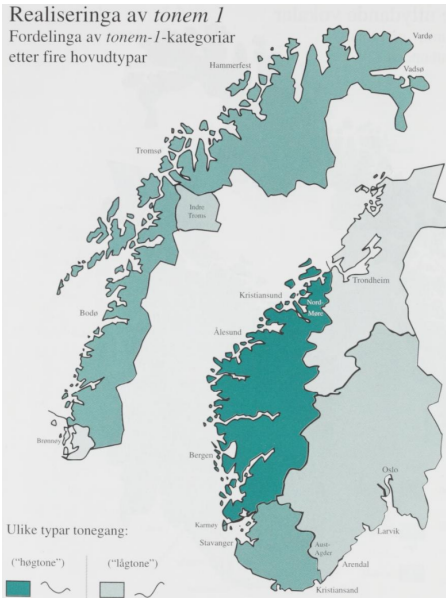

Høgtone og lågtone

- I dei norske dialektene har den trykktunge stavinga anten ein høg tone eller ein låg tone.

huset = [húsə] eller [hùsə].

Høgtone og lågtone

Frå norsk til dansk skriftspråk

- I mellomalderen skreiv dei norsk i Noreg, meir eller mindre som dei tala.
- Men frå 1380 fekk Noreg sams konge med Danmark, og makta vart etter kvart sentralisert i Danmark.
- Då vart det meir og meir vanleg å skriva dansk i Noreg.
- I 1536 vart det norske riksrådet avskaffa, og Noreg vart eit lydrike under Danmark.
- Det norske skriftspråket heldt seg best i lovverket, men i 1604 vart dei norske lovene omsette til dansk.
- Etter dette vart det berre skrive på dansk i Noreg.

Frå norsk til norsk-dansk talespråk

- Den politiske, kulturelle og religiøse eliten i Noreg var no anten danskar, born av danskar, eller nordmenn utdanna i Danmark.
- Talespråket hjå overklassen gjekk difor langt i dansk retning.
- Det utvikla seg to variantar av eit slikt norsk-dansk talespråk:

Høgtidstale: Rein leseuttale av dansk skrift – bruka i særskilte formelle samanhengar.

«Utvungen dagligtale i de høiere samfundsklasser», populært kalla «danna daglegtale».

Danna daglegtale

- Danna daglegtale er stutt sagt «dansk på norsk tunge».
- Det er danske ord og danske former uttala på norsk vis.
- Danna daglegtale har difor norsk uttale av vokalane (*u* og *o*), ofte norsk *p t k* for dansk *b d g*, og norske tonelag.
- Danske lydtrekk som ikkje kjem fram i skrifta, er heller ikkje del av den danna daglegtaleten.
- Det gjeld m.a. dansk utttale av *u* og *o*, dansk uttale av bokstavteikna *b d g v* som [w, ð, j/w, w], og «stød».

- Etter å ha tapt napoleonskrigen måtte Danmark i 1814 gje frå seg Noreg til Sverige.
- Noreg gjekk frå å vera eit lydrike under Danmark (realunion) til å vera ein meir likeverdig partner med Sverige (personalunion).
- «Språkspørsmålet» byrja no å melda seg i Noreg.
- Noreg var ein sjølvstendig nasjon, men hadde berre skriftspråket frå ein annan nasjon, Danmark.

Nasjonalromantikken

- Språkspørsmålet vart endå viktigare då nasjonalromantikken vart dominerande i Noreg.
- I nasjonalromantikken var det nettopp dei nasjonale særdraga som skulle dyrkast fram.
- Men Noreg mangla det fremste uttrykket for ein nasjonal kultur: eit eige skriftspråk.

To vegar mot målet

- To løysingar på «språkspørsmålet» vart lagde fram.
 1. Ei varsam og gradvis fornorsking av det danske skriftspråket, der grunnlaget for fornorskinga skulle vera den norsk-danske «danna daglegtalen».
 2. Eit norsk skriftspråk måtte reisast på nytt, der grunnlaget skulle vera dei ekte norske dialektene som var nedervde frå gamalnorsken.

Eit norsk skriftspråk

- Ivar Aasen var mannen bak prosjektet om å reisa eit nytt norsk skriftspråk, og han gjorde alt arbeidet åleine.
- Han reiste rundt i heile Noreg i mange år og granska dei norske dialektene.
- På grunnlag av dette arbeidet la han fram ein grammatikk for det norske skriftspråket i 1864 og ei ordbok i 1873.
- Aasen kalla skriftspråket for «norsk», men det vart oftare kalla «landsmål».

Eit fornorska dansk skriftspråk

- Jamvel om eit norsk skriftspråk var etablert, var det liten vilje i eliten til å gje slepp på det danske skriftspråket.
- Etableringa av det norske skriftspråket var likevel ein viktig faktor som tvinga fram ei fornorsking av det danske skriftspråket.
- Fyrst med reformer i 1907 og 1917 vart det danske skriftspråket, no oftast kalla «riksmål», fornorska på grunnlag av den «danna daglegtalen».

Eit fornorska dansk skriftspråk

- Bøker som kom ut i Noreg på dansk, vart utgjevne uendra i Danmark.
- Men i 1919 var fyrste gongen ei norsk bok på «riksmål» vart omsett til dansk når ho kom ut i Danmark.
- Reformene i 1907 og 1917 gjorde at det danske skriftspråket i Noreg no var eit anna skriftspråk enn det i Danmark.

«Samnorsk» – Frå to skriftspråk til eitt?

- Alt frå slutten av 1800-talet meinte mange at Noreg ikkje kunne ha to nærskyldte offisielle skriftspråk.
- Løysinga var å gå inn for ei gradvis tilnærming av dei to skriftspråka.
- Til slutt skulle me enda opp med eitt skriftspråk: *samnorsk*.

- Riksmålsreformene i 1907 og 1917 tok riksmålet i norsk lei, sidan dei tok inn norske trekk frå den norsk-danske danna daglegtalen.
- Landsmålet vart reformert i 1901, 1910 og 1917 for å gjera det likare riksmål.

Nye namn på skriftspråka

- I 1929 vart namna på dei to skriftspråka offisielt endra frå «riksmål» og «landsmål» til «bokmål» og «nynorsk».
- «Riksmål» var likevel berre *to* røyster frå å få namnet «dansk-norsk».

- Både bokmål og nynorsk vart reformerte i 1938 og 1959.
- Reformene førte dei to skriftspråka endå nærare kvarandre, mot eit samnorsk.

Motstand hjå bokmålsbrukarar

- Grunnlaget for riksmålsreformene i 1907 og 1917 var «danna daglegtale», og difor vart desse reformene i all hovudsak aksepterte.
- Men grunnlaget for reformene i 1938 og 1959 var norsk talemål generelt.
- Bokmålet fekk difor inn norske former som ikkje var ein del av «danna daglegtale».
- Reformene førte difor til stor motstand hjå bokmålsbrukarar, som tykte at skriftspråket no miste det kulturhistoriske grunnlaget sitt.

- All motstanden mot eit «altfor norsk» bokmål førte til ei ny reform i 1981.
- No vart «konservative» (d.e. norsk-danske) former førte inn att, i samsvar med «danna daglegtale».
- Denne «retretten» gjorde at samnorsk-tanken no i praksis var død.
- Fyrst i 2002 vart samnorsken-tanken offisielt avskaffa.
- Den siste reforma for bokmål var i 2005, der dei fleste restane av samnorsk vart tekne ut.

- Ein tilsvarande retrett i konservativ retning har ikkje hendt med nynorsk etter 1981.
- Reformene etter 1981, med ei stor reform i 2012, har i hovudsak halde på samnorskformene eller ført inn nye samnorskformer.
- Konservative former i nynorsken vart i hovudsak fjerna i 2012.

Bokmål og nynorsk i dag

- Resultatet av reformene er at bokmål i dag er «konservativt», og skil seg lite frå det norsk-danske riksmålet frå 1917.
- Nynorsk er derimot vorten «radikal», og skil seg monaleg mykje frå landsmålet frå 1917.
- På ei vis lever difor samnorsken enno, men berre i nynorsken.

Skriftspråkstoda i dag

- Både bokmål og nynorsk er offisielle skriftspråk i Noreg.
- Bokmål dominerer kraftig, med meir enn 90 % av språkbrukarane.
- Nynorsk er relativt lite synleg i media, bøker og på internett.
- Resultatet er at nynorskbrukarar vert mykje påverka av bokmål.
- Dei fleste nynorsktekster er difor fulle av bokmålsinnslag, og fåe greier å skriva ei nynorsktekst utan formelle feil.
- Den offisielle politikken har difor vore å opna opp nynorsken for slike bokmålstrekk, sidan det er slik nynorskbrukarar skriv.
- Spørsmålet då er kva som er vitsen med å ha eit eige nynorsk skriftspråk.

Talespråksutviklinga i dag

- Hovudstaden Oslo har hatt to ulike talemål.
 1. Den norsk-danske «danna daglegtalet» i dei øvre sosiale laga.
 2. Eit norsk bymål i dei lægre sosiale laga.
- Gjennom 1900-talet fram til i dag har det norske bymålet i all hovudsak forsvunne.
- For etniske nordmenn er det danna daglegtale som er talespråket i Oslo i dag.
- Det har oppstått ein ny variant hjå dei med innvandrarbakgrunn, «kebabnorsk», som me ikkje kjem inn på her.

Talespråksutviklinga i dag

- I Noreg, som i Danmark, er det talespråket i hovudstaden som spreier seg utover landet.
- Me ser at trekk frå talespråket i Oslo fyrst spreier seg til dei andre storbyane (Bergen, Trondheim, osb.).
- So spreier talespråket seg frå storbyane ut til distrikta.
- Dei tradisjonelle dialektene i Noreg forsvinn difor gradvis (men ikkje like raskt som i Danmark).
- Talespråket i heile Noreg går dimed meir mot norsk-dansk «danna daglegtale».

- Både det dominerande skriftspråket og det dominerande talespråket i Noreg representerer ein norsk-dansk «danna daglegtale».
- Denne «danna daglegtalen» er «dansk på norsk tunge».
- Danna daglegtale er slik språket læt når ein nordmenn talar utifrå dansk skrift.
- Sidan språket i Noreg har mykje dansk i seg, er det lettare for danskar å skjøna både skrift og tale i Noreg enn i Sverige.
- Danskar har større vanskar med nynorsk, men svenskar tykkjer derimot at nynorsk er lettare enn bokmål.